

АҚЫМ ЖӘНЕ О ДҮНИЕ

Досымбек ҚАТРАН, т.ғ.к., ҚР МОМ антропология және этнология орталығының жетекші ғылыми қызметкері. Алматы, dosai_kz@mail.ru

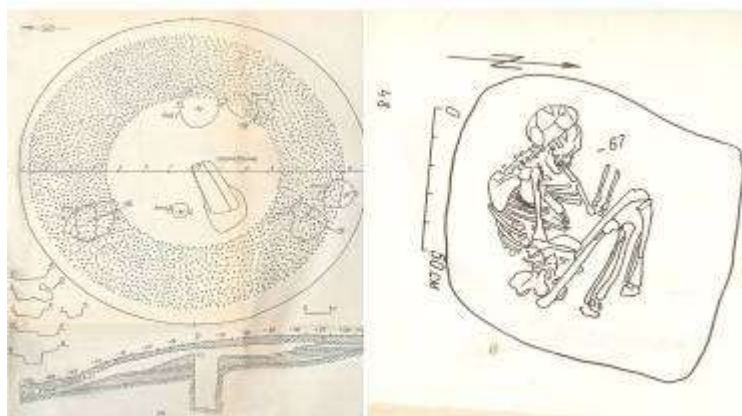
Түйіндеме Мақала тарих ғылымында *катакомба* деп аталатын, қазақ арасында оңтүстік, оңтүстік-шығыс өңірлерде кең тараған *ақым* немесе *жанақым*, *лақыт*, *лақат*, *лақатты қабір*, *жандама*, *жандатпа* деп аталатын жерлеудің ерекше түріне арналып отыр (*лаһат*, *ляхад* - арабтан енген атау). Қабірдің бүйірінен қосымша «бөлме» қазудың ежелгі көшпелілердің наным-сенімімен байланысы бар екендігі жөнінде пікір айтылады. Қабір шұңқырының түп жағын ала қабырғалардың бірінен қуыс ойылып, мәйітті сол қуысқа қойып жерлеудің мәнін ашуға деген талпыныс жасалады. Яғни, осы қабір шұңқырының о дүниелік болған адамды періштелердің отырғызып қойып сұрайтыны жөніндегі түсінікпен байланыстырылады. Мақалада жерлеуге байланысты қазақы этнографиялық мәліметтер археологиялық қазба материалдарымен шендестіріле талданады.

Тірек сөздер: *ақым*, *жерлеу*, *о дүние*, *катакомба*, *жан*, *рух*, *тән*.

Ақым (лақат) қазу дәстүрінің шығу тегі сонау тас ғасырының соңғы кезеңінен (неолит) бастау алады. Мәселен, б.з.б. V мыңжылдық пен IV мыңжылдыққа тән Ақтау қаласы маңындағы Қосқұдық-1 тұрағына жақын жерде орналасқан қабірде бүктістіріле сол жақ бүйірімен жерленген ер адам мәйіті лақатқа қойылған. Сондай-ақ, темір дәуіріне тән ескерткіштерде (б.з.б. VII-V ғғ.), атап айтқанда, Есік обасындағы және Берел қорғанындағы мәйіттер арнайы бөлме – ақымға қойылып, аузы бөренелермен жабылған [1, 171 б.].

Ілкіде жан мен о дүниелік өмір туралы түсінікке сай, бұл құрылым мәйіттің бос кеңістікте жатуына, онда қойылған заттардың жақсы сақталуына әсер ететін. Отырғызылған мәйіттің жан-жағына қойылған ыдыс түрлері, ғұрыптық бұйымдар мен қару түрлері о дүниеде тұтынатын бұйымдары ретінде қойылатын. Генезисі тұрғысынан ғылымда «атқа мінген адам отырысы» (поза всадника) деп аталатын ерте замандардағы отырғызып жерлеу дәстүріне жетелейді. Археология ғылымы жерлеудегі мұндай ерекшелікті негізінен малшы-бақташылар мәдениетіне тән құбылыс деп есептейді. Дәлел-дәйектерді көне заманнан іздер болсақ, Алматы қаласы жанындағы Каменка ауылының шетіндегі темір дәуіріне тән қорған (№9) ішіндегі қабірдегі мәйіт отырғызылып жерленген екен. Бұл қорғанды Ғылым Академиясының Ш.Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтының жаңа құрылыс бөлімінің басшысы Р.Исмагилов бастаған экспедициясы 1991 жылы қазған. Осы қазба жұмысына қатысқан Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музей (әрі қарай – ҚР МОМ) қызметкерлерінің бірі О. Мьякишеваның мәліметінше көне моланы аршу кезінде марқұмның алдымен бас сүйегі көрінген. Яғни, марқұм

кезінде көр шұңқырының бір қабырғасына сүйей отырғызылып, тік жерленген [2, С. 8].

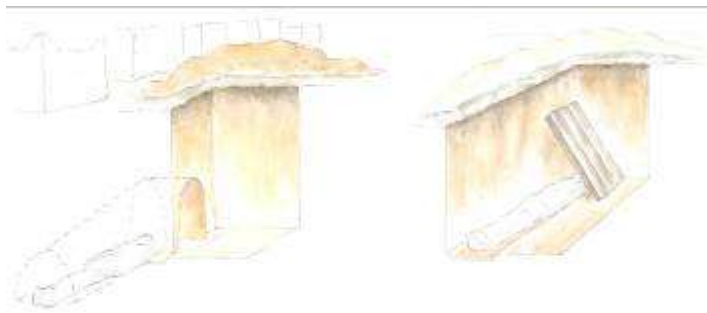

Отырғызып жерленген мәйіті бар №9 қорған. Көр солтүстік-батыс шетте орналасқан. Алматы қаласы жанындағы Каменка ауылы. 1991 ж. ҚР МОМ-дің 1991 жылғы археологиялық қазба жұмыстарының есебінен.

Осы тектес жерлеулер Еуразия құрлығының әр жерлерінде әрқилы кезеңде орын алып отырған. Мәселен, б.з.д. 2000 - 1500 жылдармен белгіленген Калмыкияның Кетченеровск ауданы, Алцынхутинск селосы жанындағы жерлеу сияқты артефактілер көптеп саналады.

Енді жерлеудің осы түрінің құрылымы жөнінде. Ұзын бойы солтүстік-батыс пен оңтүстік-шығыс бағыты бойынша қазылған көр табанының (құдық) батыс жағынан, яғни сол қол жақтан адам кіріп-шыға алатындай ойық қазылып, ішінің ұзындығын адам бойынан сәл артықтау етіп, енін шынтақты жазғанда еркін келетіндей, биіктігін жүрелеп отырған адамның төбесі тимейтіндей етіп үңгиді. Төбесі тегіс немесе ортаңғы тұсы ғана биіктетіле ойылып, яғни күмбезделе қазылу түрлері кездеседі. Лақаттың деңгейі көр құдығының табанынан мөлшері бір тізедей төмен етіліп қазылады. Ал, көр шұңқырының ұзындығы кісі бойындай немесе көбіне адам түсіп-шыға алатындай жан-жағы бір метр шамасындай шаршыны құрайды.

Көр шұңқырының тереңдігі түрегеп тұрған адамның белуарынан келеді. Бірақ, одан тайыз болмауы керек. Әйел адамға арналған көр одан да тереңірек, яғни кеуде тұсынан келетіндей қазылуы қажет деген ұстаным бар. Көр құрылысының және лақаттың мұндай ерекшелігі қазақ арасына жаппай тараған деп айтуға келмейді. Ол жер қыртысының ерекшелігіне, атап айтқанда, қатты-жұмсақтығына, тасты немесе құмды, құмдауыт болып келуі сияқты ерекшеліктеріне тікелей байланысты. Мәселен, жер қыртысы қатты өлкелерде немесе қыста ойық шығару мүмкін болмайтындықтан көр шұңқыры табанының ортасын, кейбір өлкелерде батыс, яғни сол жақ бұрышын сәл тереңдете қазу тәсілі қалыптасқан. Осы алаңқыға мәйітті қояды да бетін тақтаймен, тас тақтамен, кейінгі кезде соқпа, кірпішпен жабады. Егер бір бұрышынан қуыс жасаса тақтай немесе тас тақталармен көлбеулетсе, көр қабырғасына сүйей мәйіттің бетін жабады.

Құдығы төртбұрыштала қазылған лақыт және лақыттың көр шұңқыры ішінен бөлінген түрі. Суретші Ж.Шәйкен

Мәйітті жатқызар алдында «көр топырақтан» жастықша қойылып, бетін құбылаға қарата бұрып қояды. Мәйітті қойған соң ойылған қуыстың аузын таспен, шыммен, кірпішпен немесе тақтаймен жабады. Көр шұңқыры толтырылып көмілген соң лақыт пен шұңқырдың дәл ортасына топырақты үйеді.

Дүниеден озған адамды бақиға аттандыруға, жерлеуге және марқұмның артын күтуге (қонақасы, үші, жетісі, қырқы, жүзі, жылы, асы) байланысты тіршіліккамы циклінде атқарылатын жосын-жоралғы, ғұрыптар кешені халықтық дүниетанымның көп қырларын ашуға мүмкіндік беруімен ерекшеленеді. Жерлеу ғұрпы көшпелілердің өздерін қоршаған орта, әлемдік құрылым, жаратқан ие (тәңірі), адам, табиғат, қоғамдық қатынастар және бұлардың өзара функциялық байланыстары жөніндегі қадым замандар қойнауынан қалыптасқан түсінік-дүниетанымының қоғамдық өмірдегі ерекше оқиғаларға байланысты ғана «пайдаланылатын» қолданбалы моделі [3, 37 б.].

Қазақы дүниетанымда о дүние мен бұ дүниенің қаншалықты маңызды орын алғандығы жөнінде ел аузында айтылып келе жатқан төмендегідей аңыз іспеттес әңгімені мысал ретінде келтіруге болады: *«Қазақ даласын аралап жүрген патшалық ресей әкімшілігінің өкілі бірде өзінің бұрыннан танысы қазақтан: Сендердің үйлерің қарапайым, әрі жұпыны, бірақ, молаға тұрғызған күмбездер мен кесенелердің сән-салтанаты тым ерекше зой. Бұның себебі неліктен? – деп сұрайды. Сонда қазақ қысқа ғана жауап берген екен дейді: Қазіргі біздің және сенің де тіршілігің өткінші жаңбыр сияқты. Өтеді де кетеді. Яғни бұ дүниеңіз – өткінші, алдамшы, жалған дүние. Нағыз мәңгілік өмір о дүниеде басталады. Қазіргі тіршілігіміз о дүниеге жүруге дайындық қана. Анау тұрған молалар, оның басындағы салтанатты сарайдай күмбездер о дүниеге кірер есік. Қазақтардың молаларға айырықша ден қоятындықтары сондықтан»* [4, 366 б.]. Қарама-қайшы байланыстағы бақилық дүние мен бұ дүние концептілері қазақы ортада ата-баба жолын ұстануда айрықша рөл атқарады.

Жоғарыда айтылғандай, өлген адамның тәнін тік отырғызып жерлеу әдісі неолит заманында орын алғанымен, ақымдап жерлеу дәстүрі Қазақстан жерінде сонау қола дәуірінен, атап айтқанда, б.з.д. XVI-XIII ғғ. бастау алады. Археологиялық қазба жұмыстары барысында алынған артефактілер бойынша, бұған дейінгі дәуірлерде мәйітті өртеп, күлін көміп келген болса, адамдар дүниетанымының дамып жетілуіне байланысты осы аталған кезеңнен бастап о

дүние, жан, рух хақында таным-түсініктер мен наным-сенімдері күрделене түседі. Атап айтқанда, көр ішіне мәйітті сол жақ бүйірімен бүктістіре жатқызып қоя бастайды. Ол жер қойнына қайтадан ана құрсағындағыдай қалыпта табыс ету, яғни адам топырақтан жаралған деген түсінікті айғақтай түсетін наным-сенім бойынша атқарылатын. Ал, ерте темір дәуірінен бастап (б.з.д. VIII ғ.) мәйітті қазіргідей түзу қалпында жатқызып жерлей бастады. Дегенмен, кейінгі дәуірлерде де мәйітті өртеу ішінара бірлі-жарым сақталып келді.

Ежелгі адамдардың көрді айналдыра дөңгелек қорған тұрғызуы олардың жерді дөңгелек болды деп есептегендігімен байланысты деген болжамдар бар. Мәйіттің басын батысқа, жүзін шығысқа қарата ұзынынан қойды. Ол атқан таңды көріп жату деген түсінікке сай бет-жүзін шығысқа қаратып қоюға негізделді. Өйткені, ежелгі түсінік бойынша күншығыс – тіршіліктің, өсіп-өнудің нышаны, батыс – сөнудің, өшудің, түннің, яғни, өлімнің белгісі болып саналды. Жерлеудің осы типі мен аталмыш наным-сенім қазақ арасына ислам діні орныққанға дейін жалғасып, кейін басы солтүстік-батысқа қаратыла, бетін құбылаға (оңтүстік-батыстағы Мекке) қарай бұрып қою қалыптасты. О дүниелік болғандардың рухын қастерлеуге байланысты түсініктерге сай бейіт, мола, зират, қорған, (жергілікті ерекшеліктерде – *там, қауым, қабірстан, мүрде* т.б.) тұсынан өткенде дұға бағыштау қалыптасты (*иманды болыңыздар, сіздер барған жерге біздер де барамыз, қияметтің күні жақын; қараңғы үйіңіз жарық, ауыр топырағыңыз жеңіл болсын т.б.*). Тірілердің айтқан жақсы сөзі, лебізі бақилық болғандардың о дүниедегі өміріне әсер етеді, яғни көр азабын жеңілдетеді деген нанымды айғақтайды.

Көр халық түсінігінде өлім, о дүние ұғымымен байланыстырылып өмір-тіршіліктің қадірін білу, жақсылық пен жамандықты айыра білу сынды тәрбиелік мәнді сөздерде теңеу ретінде жиі қолданылады. Мысалы, «үш жеріңнен буғызып көрге бір салса сол жаман» деп келетін терме жолдары бар. Адам баласының алдында қашан да өлім бар екенін ұдайы ескерту мақсатында *қазулы көр, қайда барсаң да Қорқыттың көрі*, яғни өлімнен қашып құтылған жан болған емес деген түсінікті әрдайым пенденің есіне салып отырды. *Көр азабы* деп аталатын о дүниеде тозаққа түспес үшін тіріде адал болып, жақсылық қана жасауды дәріптеп, *көрдей қараңғы, көр ішіндей* деген теңеулер арқылы қорқытып сақтандырып отырады. Ол жөнінде Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының төмендегідей ой-тұжырымын келтіруге болады: *«әлбетте қабір ахиреттегі мекен жайлардың алғашқысы. Егер иесі оның азабынан құтылса, кейінгі сынақтардан жеңілірек болады. Ал құтылмаса одан да қиын болады»*.

Исламдық сенім бойынша жерлеуге келгендер кеткен соң көрдегі марқұмды Мүңкір-Нәңкір (кей өңірлерде Нәңкір-Мүңкір, Мәңкүр-Шүңкір) келіп сұраққа алған кезде отырғызып қойып тергейді-мыс. Осы кезде марқұмға жаны қайтып келетін көрінеді. Яғни, лақат қуысының биіктігі отырған адам бойынан сәл биік болуы керек деген өлшемнің бүгінгі кезде де сақталғандығын осы сұрақ-жауап алу мен о дүниеде тұтынылады деп саналатын бұйымдар қойылатын көне көзқарастың қалдығы ретінде түсіндіруге болады. Ілкі дәуірлерде өліктің жан-жағына тостаған сияқты ыдыс-аяқ, қару-жарақ, әшекей бұйымдар қоятын еді. Құдық деп аталатын көр шұқырына құрбандық малы

(қой, жылқы) көмілетін. Осы тұрғыда, көр (қабір) шұңқырын ұйғырлар «таш өй», лақатты «ич өй» деп атайтыны көп жайттың басын ашады [5, С. 90]. Жерлеудің бұл түрі кейінгі уақытта ислам діні дендеп енгеннен кейін, бұрынғыдай марқұмның тұтынған заттары жанына қойылмай, құрбандық малы немесе «о дүниелік асы» бірге жерленбейтін болып өзгерді. Жоғарыда аталған көне әдеттер мұсылмандық шарттарға сай басқаша атқарыла бастады. Атап айтқанда, құрбандыққа шалынып көмілетін мал ендігі уақытта таратылды немесе қонақасыда желінді. Ал, мәйіт жанына қойылатын заттары «*тәбарік*», «*садақа*», «*сыйыт*» және «*жырттыс*» болып жұртшылыққа таратылды.

Отырғызып жерлеу ХІХ-ғ. дейін бірлі-жарым орын алып келгенге ұқсайды. Ол жөнінде сол кезеңде халық арасынан көптеген этнографиялық мәлімет жинақтап, мақала жариялаған И.Ибрагимовтың «...марқұмды құбылаға қаратып отырғызып жерлеген» [6, С. 151] деп жазғаны жете зерттеуді, анықтай түсуді қажет ететін құнды мәлімет.

Ілкіде адамның тіршілікте иеленген қоғамдық мәртебесі о дүниеде де сақталатын наным-сенім берік орнықты. Яғни, жерлеу құрылымы да айрықшаланды. Мақалаға өзек болып отырған жерлеу түрі жоғары әлеуметтік топ өкілдеріне ғана көрсетілетін құрмет еді. Мысалы, тікбұрышты тар қабірлерге атағы жоқ, кедей рулық қауым мүшелері жерленді. Бұл ұстаным қазіргі кезде түбегейлі жойылып барлық адамға (марқұмға) жаппай қолданылатын болып қалыптасты. Көне дәуірлерде ерекше бұзықтық жасаған адамды басын төмен қаратып жерлеу де орын алған (археологтар Әлішер Ақышев пен Хамит Айтқұлдың ауызша мәліметтері бойынша). Бұл құбылысқа үндес жерлеуді – «моласындай бақсының» деген тіркеске негіз болған мұсылман зиратынан жеке қойылып келген бақсы қабірімен салыстыра қарауға болады. Бірінші жерлеу түрінде (басын төмен қаратып қоятын) бұдан былай марқұммен қарым-қатынастың үзілгенін, яғни, болашақта оған арнап құрбандық шалудың, аруағын ескеру сынды т.б. салттардың орындалмайтындығын білдірді. Ал, қайтыс болған соң бақсыны зираттан оқшау жерлеу – халық арасына ислам діні әсерін күшейте түсу мақсатында діншілдер тарапынан атқарылған еді. Ол тәңірілік дінді ығыстырудың амал-айласы еді. Осы тұрғыда, жоғарыда аталғандай адамның тірідегі мәртебесі өлгеннен соң да сақталатын болса, онда отырғызып жерленген адам кім болды деген сұрақ туады. Оған жауап болашақ ізденістер еншісінде.

Әдебиет

1. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1966. 435 с.; Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. Алматы: Атамұра, 2010;
2. ҚР МОМ-дің археологиялық қазба жұмыстарының есебінен. 1992 ж;
3. Әлімбаев Нұрсан. Қазақтың өлікті жөнелтуге байланысты жосын-жоралғыларының этномәдени проекциясы // ҚР ҰҒА-ның хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. 1994. №4. 36-48 бб;
4. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. Энциклопедия 1-том. А-Д. DPS, 2011. – 736 б;

5. Әжіғали С., Байғабатова Н. Жетісу қазақтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет ғұрыптары. 1-том. Біртұтастығы және ерекшелігі. Құраст. С.Әжіғали. Алматы: Арыс, 2005. 176-202 бб;
6. Ибрагимов И.И. Этнографические очерки киргизского народа // РТ. Сборник, изданный по поводу политехнической выставки. Вып. II. Статьи по этнографии, технике, сельскому хозяйству и естественной истории. М., 1872. С.120-152;
7. Смагулов Е.А. Наземные склепы Борижарского могильника // Қазақстан археологиясының мәселелері. 3-шығарылым. Ғылыми мақалалар жинағы. Алматы, 2011. (С. 119-141);
8. Ажигали С. Е. Религиозность и обрядность сельчан Казахстана в ближайшей ретроспективе: Жетысу, середина 80-х // Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сборник статей. Алматы: Ғылым, 2001. С.35-98;
9. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 1 том. . – Павлодар. «ЭКО» ҒӨФ, 2003.

КАТАКОМБА И ПОТУСТОРОННИЙ МИР

Досымбек ҚАТРАН, к.и.н., ВНС Центра антропологии и этнологии ЦГМ РК,
Алматы, dosai_kz@mail.ru

Аннотация. В настоящей статье рассматривается особый тип погребальной камеры, издревле практикующейся у казахов южных и южно-восточных регионов Казахстана при захоронении усопшего. Структура данного типа погребальной камеры, именуемого в народе «ақым», «лақыт», «лақатты қабір», «жандама», «жанақым» или «жандатпа» состоит из специально подкопанной в юго-западной стене могильной ямы ниши, предназначенной для покойного и, собственно, могильной ямы. Данная погребальная традиция, известная в археологии под названием *катакомба*, восходит к эпохе неолита. Окончательно сложилась в бронзовую эпоху. Данная проблема изучается в контексте ритуально-обрядовой практики традиционного жизненного цикла казахов, в особенности, связанной с похоронно-поминальной обрядностью.

Ключевые слова: катакомба, захоронения, потусторонний мир, дух, тело.

CATACOMB AND ANOTHER WORLD

Dosymbek Qatran, candidate of historical sciences, leading researcher of the center of Anthropology and ethnology of Central State Museum of the RK, Almaty.
dosai_kz@mail.ru

In this article used among the Kazakhs at the burial structure of the special design of the niche - the catacombs, undermined in the south-west wall of the burial pit and called as "akym", "lakyt", "lakatty kabir", "zhandama", "zhanakym" or "zhandatpa" are discussed. In this regard, given entrenched in the minds of Kazakh-nomads aspects of ancient beliefs and ideas associated with death and the other world, which are reflected in burial rites. For the purpose of the topic proposed the author's interpretation on the basis of archaeological sites and materials related to the funeral rites of oral and written sources on the ethnography of the Kazakhs.

Key words: catacomb, burial, the other world, spirit, body.